

LINGVOKULTUROLOGIYA TADQIQINING ASOSIY YO'NALISHLARI

Xabibullayeva Adolat

O'zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti

Magistratura 2- kurs talabasi

Fakultet: Lingvika (ingliz tili)

+99899-403-18-59

adolatjorayeva1801@email.ru

Annotatsiya: Tadqiqotda lingvokulturologiya lingvoo`lkashunoslik sohasining nazariy asosi sifatida tadqiq etiladi, sohaga “til va madaniyat munosabatlari va aloqalarini tilni vazifalarida tekshiruvchi va bu jarayonni tizimli metodlar va zamonaviy yo`nalish, madaniy qoidalarga ko`ra birliklarning lisoniy va nolisoniy (madaniy) mundarijasiga jamlab, bir butun tizimi sifatida aks ettiruvchi kompleks bilimlar majmui” deb tahrif beradi.

Kalit so`zlar: lingvokulturologiya, lingvoo`lkashunoslik, til va madaniyat, tahlil.

Lingvokulturologiyaning asosiy o`rganish obyekti sifatida “til va madaniyatning o`zaro aloqaga kirishgan vaqtdagi o`zaro bog`liqligi va bu munosabatning bir butun sistem holatda talqin qilish”, fanning predmeti esa, “jamiyat turmuShining til kommunikatsiyasi jarayonida yuzaga keladigan va madaniy qadriyatlarga asoslangan milliy shakllari”, “olaning lisoniy manzarasi”ni hosil qiluvchi barcha narsadir deb baholaydi.

V.V. Vorobyev lingvokulturologik tahlilning asosiy birligi – lingvokulturema tushunchasini olib kiradi va unga “lisoniy va nolisoniy (tushuncha va predmet) mazmunning dialektik birligi” deb tahriflaydi. So`zning lingvokulturemadan farqini esa A.A.Potebnyaning “so`zning yaqin va uzoq ma`nosi” tushunchasi orqali izohlaydi.

Lingvokulturema so`zdan farqli ravishda birmuncha murakkab tuzilishga ega: uning mazmun plani ikkiga: lisoniy ma`no va madaniy mazmunga bo`ladi. Bu birlik konnotativ mazmunga ega bo`lib, “uni yuzaga keltirgan mafkuraviy kontekst tugamaguncha yashayveradi” [Vorobyev 1997: 52]. Birlik so`z va davomiylidagi matn sifatida ifodalanishi mumkin.

V.V. Krasnov o`zining «Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya» nomli ishida lingvokulturologiyaga “tilda va diskursda madaniyatning namoyon bo`lishi va aks etishini o`rganuvchi fan bo`lib, dunyoning milliy manzarasi, lisoniy idrok, ruhiy-lisoniy yig`indining o`ziga xos xususiyatlarini o`rganish bilan bevosita bog`liq bo`ladi” deb ta`rif beradi. »

Volgograd maktabi vakillari V.I. Karasik, Ye.I. Sheygallar asosiy e`tiborni til va madaniyatni qiyoslashga qaratadilar.

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo`nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya tilshunoslik, Madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o`zaro aloqasi va ta`sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o`rganuvchi sohadir. Tadqiqotchilarning ta`kidlashicha, mazkur soha XX asrning so`nggi choragida shakllandi, "lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog`liq ravishda paydo bo`ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumbolhdtdga borib taqalishini ta`kidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glints, X.Xolg`ts, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyayn, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rolg` o`ynaganligi ta`kidlanadi.

Lingvokulturologiya sohasmda jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo`lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumbolg`dt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi.

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o`ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o`rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur

sohaning obyektini til va madaniyat, predmeti esa o`zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo`lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo`lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Til va madaniyatning o`zaro ta`siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o`rganiladi. Shu sababli ushbu sohalar lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi.

Tilshunoslikdagi barcha narsa madaniy-tarixiy reja zamiriga qurilgan. Boshqacha qilib aytganda, uning predmeti madaniyatning mahsuli, asosi va sharoiti hisoblangan til hisoblanadi XX asr oxirlarida R.M.Frumkina iborasi bilan aytganda, “o`ziga xos berk ko`cha paydo bo`ldi: ma`lum bo`lishicha, inson haqidagi ilmda eng asosiy narsa – inson va uning intellektini vujudga keltirgan madaniyatga o`rin yo`q ekan”.

Darhaqiqat, ko`p hollarda inson olamning o`zi emas, uning tasavvuri, kognitiv manzarlari va modellari bilan ish ko`radi yoki olam xalqning madaniyati va tili prizmasidan o`tkaziladi. Bu holat Yu.S.Stepanovga faylasuf va boshqa olimlarning nazariy bilimlarini yo`naltirish xususiyatiga ega ekanligi haqidagi fikrini e`lon qilishiga sabab bo`lgandir. Darhaqiqat, XX asrning yirik faylasuflari bo`lmish P.A.Florenskiy, L.Vitgenshteyn, N. Bor va boshqa olimlar o`z nazariyalari markaziga tilni qo`ygan edilar. Zamonamizning yana bir olimi X.G.Gadamer “til – ozodlikning yagona yo`lidir” deb bejiz aytmagan edi. Yoki M.Xaydegger tabiat yoki atrofimizdagi olamni emas, aynan tilni birlamchi borliq sifatida ehtirol etgan edi. U insonning

“turmush uyi”dir, inson yashaydigan voqelikni nafaqat aks ettiradi, balki yaratadi ham. Bu nuqtai nazardan tilshunoslik barcha ijtimoiy fanlar metodologiyasida strategik ahamiyatga ega ekanligi ma`lum bo`ladi.

Til o`zining biror usuli yordamida dunyoni tahlil qilish va baho berish yo`lidan boradi. V.Dal shunday masal keltiradi: Bir grek sohilda o`tirib, bir narsani zamzama qilib kuylabdiyu birdan yig`lab yuboribdi. U yerdagi bir rus qo`shiqni tarjima qilib berishni so`rabdi. Grek shunday tarjima qilibdi: “Bir qushcha, ruscha nomini bilmayman, qoyada uzoq o`tiribdi, qanotini qoqibdi-da, keyin uzoq- uzoqlarga, o`rmonlar osha uzoqlarga uchib ketibdi”. So`ng grek shunday debdi: “Ruschasiga o`xshamaydi, grekchasi esa juda qayg`uli”.

G.O.Vinokur ta`kidlaganidek, muayyan madaniyatga xos tilni o`rganayotgan tilshunos Shu madaniyatning tadqiqotchisiga aylanib qoladi, madaniyatning mahsuli esa tildir.

Til, madaniyat va etnos munosabati masalasi yangi muammo emas. XIX asr boshlarida nemis olimlari – aka-uka Grimmlar bu sohada izlanib ko`rgan bo`lsalar, XIX asrning 60-70 yillarida Rossiyada – F.I.Buslaev, A.N.Afanasyev, A.A.Potebnya ishlarida o`z rivojini topdi.

V.Gumbolg`dt g`oyalari esa eng keng tarqalganlaridan edi. Unng fikricha, til “xalqning ruhi”dir, u xalqning “tub o`zligi”dir. Madaniyat o`zini eng ko`p tilda namoyon qiladi. Til madaniyatning haqiqiy voqeligidir, u insonni madaniyatga kiritish xususiyatiga ega. Til madaniyatning dunyoga va o`z-o`ziga badiiy nuqtai nazaridir. Ijtimoiy fanlarda “til hukmdorligi” termini haqida ko`p gapiriladi. (Sepir-Uorf gipotezasi) Biroq bu qolip ilmda turlicha talqin qilinadi: M.M.Baxtin dastlab uni begona so`zning “qobig`i” (okova), L.S. Baxtin – Shaxsiy ma`noning tushuncha bilan munosabati deb tushungan.

XX asrning boshlarida Avstriyaning “WORTER UND SACHEN” (“So`zlar va narsalar”) maktabi “til va madaniyat” masalasini tarkibli qismlarni aniq o`rganishyo`nalishiga burib yubordilar. Bu bilan ular tilshunoslikning turli sohalarida,

ayniqsa, leksika va etimologiya sohasida kulturologik yondashuvning muhimligini ko`rsatib berdilar.

Neogumbolg`dtchilik va uning bir tarmog`i bo`lmish Sepir-Uorf maktabi ham til va madaniyatni ajratib bo`lmasligi, ularning keng ma`noda bir tushuncha ekanligidan kelib chiqib fikr yuritar edilar. Neogumboldtchilarning nisbatan keyingi vakili L.Veysberger “til – tafakkur va real borliq oralig`idagi dunyo” ekanligini tahkidlaydi.

K. Levi-Stros ko`rsatib o`tganidek, til bir tomondan madaniyatning hosilasi, uning asosiy mahsuloti, tarkibiy qismi bo`lsa, ikkinchi tomondan madaniyatning hayotiy shart-sharoiti hamdir. Bundan tashqari, til – madaniyatning mavjudligining maxsus usullaridan biri, madaniy odlar shakllanishi omillaridan biridir.

V.I.Vernadskiy o`z nazariyasida tilning biokimyoviy energiya (o`zi inson madaniy energiyasi deb atagan) ishlab chiqilishidagi o`ta muhim vazifasini tahkidlaydi.

Madaniyat til egasi g`oyasini shakllantiradi va tuzadi, shuningdek, lisoniy kategoriyalar va tushunchalar olamini shakllantiradi. Madaniyatni til orqali o`rganishg`oyasi keyingi yillarda “havoda kezib yuribdi”. Bu g`oya til materiallariga nihoyatda salmoqli, inson va olam haqidagi axborotlarni jamlagan voqelik sifatida qarashni ilgari suradi.

Ma`lum bo`ladiki, madaniyatni til orqali o`rganish– yangi g`oya emas. Bu haqida A.Bryukner, V.V.Ivanov, V.N.Toporov, N.I.Tolstoylar ham yozib ketganlar. Uchinchi ming yillikda polyak antropologi Yeji Bartming`skiy bu sohaga katta hissa qo`shdi. Uning tadqiqotlarida madaniyat shunchaki til bilan qorishgan fan emas, balki chuqur izlanishlarsiz inson sirlari, til va matn sirlarini ochib bo`lmaydigan fenomen sifatida baholanadi.

Shu tariqa XX asr oxirlariga kelib, yuqoridagi rus va g`arb olimlari tadqiqotlari yutuqlaridan kelib chiqib, quyidagi postulatni ilgari surish mumkin bo`ladi: Til madaniyat bilan nafaqat bog`liq, shu bilan birga, til madaniyatning ichida o`sadi, uni as ettiradi. Til bir vaqtning o`zida madaniyatni bunyod etish, taraqqiyot, saqlash (tekst ko`rinishida) quroli hamda uning bir qismi hamdir. Chunki til yordamida moddiy va

ma`naviy madaniyatning real, obyektiv qiyofasi tilanadi. Bu g`oyalar asosida yangi ming yillikka oid bo`lgan fan – lingvokulturologiya yuzaga kelmoqda.

Lingvokulturologiya – tilshunoslik va madaniyatshunoslik chatishuvidan yuzaga kelgan fan sohasi bo`lib, tilda mustahkamlangan, aks etadigan milliy madaniyatning namoyon bo`lishini tadqiq etadi. Yangi fanning “chatishuvli” xarakteri katta ahamiyatga ega emas, yoki lingvokulturologiya ikki fan imkoniyatlarini birlashtirish orqali yuzaga kelmagan. U faktlarni “tor dunyoqarash” bilan o`rganish, tadqiqotlardagi cheklanganligini yengishga va ularga yangicha nuqtai nazar bilan qarash hamda tushuntirib bera olishga qodir yo`nalish hisoblanadi.

Shuning uchun mazkur fanga tilshunoslikning va Madaniyatshunoslikning vaqtinchalik ittifoqi sifatida emas, fanning nazariyalararo tarmog`i nuqtai nazaridan qarash kerak. U o`z maqsadlariga, vazifalariga, tadqiqot obyekti va usullariga ega.

Xullas, lingvokulturologiya fanning maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida yuzaga keldi. Bu holatni aniq va o`zaro mutanosib davrlashtirish ko`p ham muvaffaqiyatli chiqmaydi. Sababi, fanning yuzaga kelganiga ko`p bo`lmadi, ikkinchidan, R.M. Frumkina aytganidek, ma`lum ilmiy soha vakilining shaxsiy subyektiv bahosi bilan bog`liq bo`lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания //
2. Г. О. Избранные работы по русскому языку. -М., 1959. -С. 211.
3. Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. -М., 1977. -С. 233.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984.
5. Изб. труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М., 1996.